

Analyzing the Scientific Comprehensiveness of the Quran from the Viewpoint of Ayatullah Ma'rifat*

Maryam al-Sadat Mousavi ¹

Seyyed Hossein Shafi'i Darabi ²

Abstract

Undoubtedly, clarifying the boundaries and limitations of the “Issue of the comprehensiveness of the Quran” plays a fundamental role in understanding and interpreting the verses, especially the “scientific verses of the Quran.” Each of the commentators and Quran scholars has followed a certain method and tendency in explaining this issue and determining its scope. This caused many agreements and disagreements in this regard. Considering that Ayatullah Ma'rifat's viewpoint is usually useful in the propositions of Quranic sciences and various exegetical topics. In this research, the using of rational and narrative methods and data collection through the library and their analysis in a descriptive-analytical manner, considering the contributions of this Quranic scholar in the contemporary period regarding the “scientific comprehensiveness of the Holy Quran”, we arrange this research. From his point of view, in the scientific verses of the Quran, there are “scientific emanations” that have been revealed from the Holy of Holies of the Wise God and to guide mankind. This expert scholar of the Quran in the contemporary period, citing several rational and narrative reasons, thinks that the comprehensiveness of this series of verses is the comprehensiveness of guidance. He emphasizes that unproven scientific theories should not be imposed on the verses of the Quran and should not be compared with their contents. He also believes that the more a person has benefited from the achievements of science and knowledge, the better he will achieve the most revelatory concepts.

Keywords: Scientific Comprehensiveness of Verses, Ayatullah Ma'rifat, Evidence of Scientific Comprehensiveness, Overdoing Viewpoint, Undergoing Viewpoint, Moderate Viewpoint.

*. **Date of receiving:** 09 February 2022, **Date of approval:** 07 June 2022.

1. Department of Exegesis of Jamia Al-Zahra, [Corresponding Author]; (m.mousavi5888@yahoo.com).

2. Dean of Department of Exegesis of Jamia Al-Zahra; (shafiedarabi@chmail.ir).

واکاوی جامعیت علمی قرآن در نظرگاه آیت الله معرفت*

مریم السادات موسوی^۱ و سید حسین شفیعی دارابی^۲

چکیده

بی تردید، روشن شدن حدود و ثغور «مسأله جامعیت قرآن» نقش بنیادی در فهم و تفسیر آیات به خصوص «آیات علمی قرآن» دارد. هر یک از مفسران و قرآن پژوهان نیز در تبیین این مسئله و تعیین گستره آن، از روش و گرایش خاصی پیروی کرده اند. همین موجب گردید تا موافقت ها و مخالفت های بسیاری در این حوزه بروز کند. با توجه به اینکه معمولاً نظرگاه آیت الله معرفت در گزاره های علوم قرآنی و مباحث مختلف تفسیری، تأملاتی سودمند است. در این پژوهش استفاده از روش عقلی و نقلی و گردآوری داده ها از طریق ابزار کتابخانه ای و تحلیل آنها به صورت توصیفی - تحلیلی، به نظاره آورده های این فرهیخته قرآنی در دوره معاصر پیرامون «جامعیت علمی قرآن کریم» می نشینیم. از منظر ایشان، در آیات علمی قرآن «تراوشات علمی» است که از ساحت قدس خداوند حکیم و به منظور هدایت بشر نازل شده است. این دانشور فرهیخته قرآنی در دوره معاصر، با استناد به دلایل عقلی و نقلی متعدد، بر این عقیده است که جامعیت این سلسله از آیات، جامعیتی هدایتی است. ایشان، بر این امر تأکید دارند که نباید نظریه های اثبات نشده علمی بر آیات قرآن تحمیل شده و با مفاد آنها تطبیق داده شود. همچنین بر این باورند که هرچه انسان از دست آورده های علم و دانش بیشتری بهره برده باشد، بهتر به مفاهیم و حیانی تاحدامکان دست خواهد یافت.

واژگان کلیدی: جامعیت علمی آیات، آیت الله معرفت، ادله جامعیت علمی، دیدگاه افراطی، دیدگاه تفریطی، دیدگاه اعتدالی.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۰ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۱/۰۳/۱۷.

۱. عضو گروه تفسیر جامعه الزهراء (عج) [نویسنده مسئول]: (m.mousavi5888@yahoo.com).

۲. مدیر گروه تفسیر جامعه الزهراء (عج): (shafiedarabi@chmail.ir).

مقدمه

جامعیت علمی قرآن از جمله مباحث مبنایی در «شناخت قرآن» است که اتخاذ هر موضعی در این عرصه، نقش مهم و بسزایی در جهت تبیین و تفسیر آیات قرآن دارد. نوع برداشت هر مفسر از گستره موضوعات و مسائل علوم نهفته در دل آیات قرآن و بالتبع نحوه تعامل با این آیات، از مفهوم از جامعیت علمی قرآن، تأثیر پذیر است. این نوع تلقی های مفسران از «جامعیت علمی قرآن» با توجه به ادله ای که قائل هستند، باعث اختلاف آرا در این زمینه شده و سه دیدگاه متفاوت را به وجود آورده، برخی بر این باورند که تمام علوم در قرآن ذکر شده، و گروه نیز برخلاف آنها به انکار جامعیت علوم در قرآن معتقدند؛ عده ای دیگر نیز، ضمن پذیرش اصل «جامعیت قرآن»، آیات ناظر به آن را یکی از راه های اثبات اعجاز علمی قرآن معرفی کرده؛ و معتقدند که جامعیت قرآن در راستای هدف او که هدایت بشر باشد، صورت گرفته است. علت اختلاف رویکردهای مذکور، در تفاوت پیش فرض های صاحبان آن ها در فهم درست گزاره های علمی قرآن کریم نهفته است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۹/۶-۳۰).

پژوهش حاضر به بررسی آراء و اندیشه های قرآن پژوه معاصر آیت الله معرفت در جهت تعیین گستره «جامعیت علمی قرآن» در پرتو آیات علمی قرآن پرداخته است؛ زیرا واقعیات در حوزه شناخت قرآن، حکایت از این دارد که این عالم فرهیخته قرآنی از زمره مفسران ژرف اندیش و نام آوری است که در چند دهه اخیر، نوآوری ها و اندیشه های ناب قرآنی شان مورد توجه محافل بزرگ علمی و دینی عصر ما قرار گرفته و کمک بزرگ و مؤثری در نهضت تولید علم کرده است. ایشان بر این باورند که جامعیت آیات علمی قرآن، جامعیت هدایتی است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۹/۶).

در این مقاله با توجه به رویکرد علامه معرفت به موضوع جامعیت علمی قرآن در پرتو آیات مربوطه، در ابتدا مفهوم جامعیت مورد بررسی قرار گرفته، سپس با توجه به این که آرای متفاوتی در این زمینه وجود دارد، اقوال مطرح را بررسی و نقد کرده و بعد از آن به تبیین دیدگاه آیت الله معرفت و ادله ایشان در زمینه جامعیت آیات علمی قرآن و معیار صحت جامعیت علمی آیات از نظرگاه ایشان بررسی گردیده، همچنین به آثار مثبت تفسیر علمی البته با توجه به نقطه نظر «آیات علمی قرآن» اشاره شده، سپس به اعجاز علمی قرآن، بعد از آن مصادیقی از آیات علمی از نظرگاه آیت الله معرفت بررسی و در آخر هم نتیجه حاصل از تحقیق بیان شده است.

طبق جستجوی صورت گرفته اثری با موضوع «واکاوی جامعیت علمی قرآن در نظرگاه آیت الله معرفت» یافت نشد؛ مگر مصاحبه آن مرحوم در زمینه جامعیت مندرج در فصلنامه مفید شماره ۶، سال ۱۳۷۵، ص ۴ تا ۲۲ که منتشر شده است.

الف. مفهوم‌شناسی

بی‌تردید، بروز دیدگاه‌های متفاوت در زمینه «جامعیت علمی قرآن»، بیگانه از تعاریف ارائه شده در جهت تبیین مفهوم واژه «جامعیت» و دیگر واژگان مرتبط با این مسئله نیست؛ بدین جهت، در پرتو بحث مفهوم‌شناسی، به بیان و بررسی واژگان مربوطه پرداخته می‌شود.

۱. جامعیت

جامعیت در لغت، از ریشه «جمع» اشتقاق یافته است. مصدر ثلاثی مجرد این ماده، به معنای جمع کردن (ابن منظور، لسان العرب، ۱۴۱۴: ۸/ ۵۳؛ فراهیدی، کتاب العین، ۱۴۱۰: ۱/ ۲۳۹)؛ و پیوند اجزای یک چیز معنا شده است (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ قرآن، ۱۴۱۲: ۲۰۱؛ زبیدی، تاج العروس، ۱۴۱۴: ۱۱/ ۷۰).

در زمینه جامعیت قرآن تعاریف متعددی از سوی اندیشمندان علوم قرآنی مطرح شده است. مثلاً برخی جامعیت را به معنای وجود و شمول تمام علوم در قرآن دانسته‌اند (سیوطی، الدرالمشور فی تفسیرالمأثور، ۱۴۲۱: ۲/ ۲۵۸-۲۶۵؛ غزالی، جواهر القرآن و درره، ۱۴۰۹: ۲۶؛ ابوحجر، التفسیر العلمی فی المیزان، ۱۴۱۱: ۱۴۹؛ فخررازی، مفاتیح الغیب، ۱۴۲۰: ۱۷/ ۹۶؛ ۲/ ۱۳؛ زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ۱۴۱۷: ۲/ ۲۵).

برخی دیگر نیز بر این باورند که «جامعیت قرآن به معنای بیان تمام اموری است که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه‌های معنوی و مادی لازم است؛ اما نه چنانکه قرآن دایرةالمعارف بزرگی باشد که تمام جزئیات علوم ریاضی و جغرافیایی و شیمی و فیزیک و گیاه‌شناسی و مانند آن در آن آمده باشد» (مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۱/ ۳۶۱).

با نگاه اجمالی به مطلب تفسیر المیزان و سیری در آثار قرآنی علامه به این نکته واقف شده که وی باب مستقلی تحت عنوان «جامعیت قرآن» در آثار خویش نگشوده است؛ اما از سوی دیگر، چنان هم نیست که به کلی آن را وانهاده باشد، چه او در مقام یک مفسر، ناگزیر از تنقیح این مبنای مهم تفسیری بوده است. از نظر علامه، جامع بودن قرآن معنایی قریب به «کامل بودن» آن دارد. این نکته را می‌توان از مجموع تعبیرها و مطالب علامه در این زمینه استفاده و استنباط کرد. در آثار قرآنی علامه به‌ویژه المیزان می‌تواند و قسم جامعیت را سراغ گرفت:

۱. جامعیت قرآن به معنای کامل بودن بیان آن در طرح مسایل نسبت به کُتب آسمانی پیشین.

۲. جامعیت قرآن به معنای کامل بودن بیان آن در طرح مسایل بدون مقایسه با کتاب‌های آسمانی دیگر.

علاّمه، در کتاب «قرآن در اسلام» تصریح کرده که قرآن به طور کامل مقاصد خود را تشریح و بیان کرده است (ر.ک: طباطبائی، قرآن در اسلام، ۱۳۶۱: ۲۳). در المیزان با بهره‌گیری از روایت امام صادق (علیه السلام) جامعیت قرآن را در قیاس با کُتُب پیشین آسمانی از حیث چگونگی بیان مسایل مورد توجّه قرار گرفته است و تفصیل کلّ شیء بودن قرآن از تمام جهات را شاخص آن دانست (طلاطلائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۹: ۲/ ۱۴۷). در فرازهای متعدّدی از المیزان می‌بینیم که علاّمه جامعیت قرآن را در محدوده هدایت (همان: ج ۱۲: ۳۲۵) یا نیازهای مرتبط با سعادت بشر (همان: ۸۱/ ۷) و امثال آن مطرح کرده است. بر حسب مفادّ این دسته از عبارات، قرآن جامع همه مسائل و نیازهای آدمی است؛ امّا در چارچوب هدایت یا سعادت بشر و مانند آن، نه در جمیع جهات و نسبت به تمامی مسایل و موضوعات.

آیت الله معرفت معتقد است؛ قرآن جامع است؛ یعنی آنچه در رابطه با اصول معارف هست و آنچه در رابطه با بیان احکام و تشریعات هست، اینها به طور کامل در دین مطرح است و رؤوس و پایه‌های آن‌ها در قرآن موجود است. (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/ ۱۹؛ معرفت و میرمحمدی، نامه مفید، ۱۳۷۵: ۶-۴).

ب. دیدگاه‌ها در زمینه جامعیت علمی در قرآن

جامعیت آیات علمی با توجه به رویدکرها در حوزه جامعیت قرآن، دارای دیدگاه‌های گوناگونی است که برخی از آن‌ها به تفسیر به رأی و شماری دیگر به تفسیر معتبر و صحیح منتهی می‌شود و همین مسئله باعث شده است، تا عده‌ای تفسیر علمی را رد کرده (ابوحجر، التفسیرالعلمی فی المیزان، ۱۴۱۱: ۱۳۰-۱۳۸)؛ و گروهی آن را قبول کنند (جوادی آملی، شریعت در آینه معرفت، ۱۳۸۶: ۳۶)؛ برخی نیز قائل به تفصیل شده‌اند. (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/ ۱۳-۲۶؛ رضایی اصفهانی، اعجاز علمی و تفسیر علمی قرآن، معرفت قرآنی (یادنگار آیت الله محمد هادی معرفت ره)، ۱۳۸۷: ۳/ ۵۸۴) از این جهت صاحب نظران در مورد جامعیت علمی قرآن سه دیدگاه متفاوت دارند که به صورت فشرده به آن‌ها اشاره می‌شود.

۱. دیدگاه افراطی به جامعیت علمی قرآن

عده‌ای بر این باورند که تمام علوم در قرآن وجود دارد. آنان برای اثبات دیدگاه خود، آیاتی که ظاهر آنها با مطالب علمی سازگار است را بیان کرده و زمانی که ظاهر آیات، دلالت بر مطلب علمی ندارد، دست به تأویل می‌برند و علوم متفاوت را از قرآن استخراج نموده تا اثبات کنند که قرآن دارای اعجاز

علمی است. برای نمونه: این گروه، با اعمال همین شیوه، از آیه شریفه «إِذَا مَرَضْتُ فَبُهِتُوا...» (شعراء/۸۰)، علم پزشکی را از آن استخراج کردند (الغزالی، جواهر القرآن و درره، ۱۴۰۹: ۳۱؛ سیوطی، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، ۱۴۱۶: ۲۸۰).

آیت الله جوادی در این زمینه می‌فرماید: «علوم مختلف با توجه به جایگاه که در مجموعه معارف دینی داشته و نقش تأییدی و ارشادی که دین در احکام عقلی و حسی و همچنین در تأمین برخی از اصول فوق عقلانی آن‌ها دارد، می‌توانند استفاده‌های گوناگونی را از وحی و الهام غیبی ببرند و در صورتی که پیوند علوم یا وحی با شیوه مذکور برقرار گردد؛ یعنی علوم، اصول و مبادی فلسفی خود را بر بنیان هستی‌شناسی اله سازمان داده و با وحی به عنوان یکی از منابع معرفتی که در برخی از موارد نقشی تأییدی و ارشادی و در بعضی از موارد نقش تأسیسی دارد، بنگرید؛ همه آن‌ها به عنوان جزئی از معرفت دینی، به تبیین بخش‌های مختلف آفرینش مشغول بوده و هرگاه در داوری‌های خود به حقیقتی دست یابند، به مفهومی که مورد اعتبار و نظر دین بوده و از تأیید اله برخوردار است، نائل خواهند شد. بدین-سان علم نه تنها در دایره اصول و یا فروع دین؛ بلکه در تمام حوزه‌هایی که اسلام (قرآن و عترت) درباره آنها قواعدی را ارائه می‌کند، علاوه بر ثباتی که خصیصه همه گزاره‌های علمی است، از تقدس اله نیز بهره‌ور می‌گردد» (جوادی‌آملی، عبدالله، شریعت در آیین معرفت، ۱۳۸۶: ۳۶۹).

نقد و بررسی

این دیدگاه از دیرباز مورد نقد قرار گرفته است، همچنین در بین معاصران نیز مورد پذیرش قرار نگرفته، در نقد آن چنین گفته شده است:

یکم. مشخص است که این نوع نظر در مورد جامعیت آیات علمی، دارای آسیب‌های فراوانی است. از جمله آن‌ها این که باعث شده تا تأویلات زیادی صورت گیرد، همین قضیه موجب گردیده است تا برخی از مخالفان «جامعیت آیات علمی»، این نوع تفسیر از این مجموعه از آیات را، نوعی تأویل تلقی نمایند (الذهبی، التفسیر و المفسرون، بی تا: ۲/ ۴۸۵ - ۴۹۴).

دوم. هر چند وجود آیات علمی در قرآن انکارناپذیر است و امکان استفاده از حقیقت‌های علمی قطعی در فهم و تفسیر آن آیات منتفی نیست، ولی این نکته ضروری است که اثبات اعجاز قرآن برای غیرعرب و حتی دانشمندان علوم تجربی توقف بر این ندارد که قرآن به بیان مطالب علمی نیز پرداخته باشد، اعجاز قرآن از راه‌های متفاوتی قابل اثبات است، یکی از راه‌های اثبات اعجاز قرآن این است که این افراد می‌توانند متوجه این قضیه باشند که بزرگان و اندیشمندان فصاحت و بلاغت در زبان عربی در زمان نزول قرآن و پس از آن، از آوردن سوره‌ای مانند قرآن عاجز شده‌اند و بر خارق‌العاده بودن فصاحت

و بلاغت آن اعتراف کرده‌اند و یا از خبرهای غیبی آن، که پس از مدتی تحقق یافته، معجزه بودن آن را متوجه شوند، یا از این‌که فردی امی، در عصر جاهلیت برترین معارف و اخلاق و احکام عبادی و غیرعبادی را برای بشر آورده، به الهی بودن قرآن کریم و ارتباط آورنده آن با خدای متعال آگاه شوند (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۳/۶ - ۲۰؛ رضایی اصفهانی، اعجاز علمی و تفسیر علمی قرآن، معرفت قرآنی (یادنگار آیت الله محمد هادی معرفت رحمته الله)، ۱۳۸۷: ۱۳/۳ - ۵۸۴).

۲. دیدگاه تفریطی به جامعیت علمی در قرآن

کسانی که نگاه تفریطی به مسئله جامعیت علمی قرآن دارند و به طور کلی، مخالف با جامعیت علوم در آیات هستند و قائل به این هستند که تمام علوم در قرآن نیامده، در برابر دیدگاه افراطی معتقدند نظرات آن گروه به چند جهت درست نیست. اولاً به این سبب که قرآن برای بیان موضوعات علوم نازل نگردیده، ثانیاً این راه، موجب تأویل قرآن به صورت تحمیل علوم به آیات قرآن می‌شود که این تأویلات، با اعجاز قرآن و ذوق سلیم هم‌جهت نیستند، ثالثاً باعث شده که قرآن در هر زمان و مکان به دنبال مطالب علوم برود، در حالی که علوم، ثابت نیستند و چه بسا امروز، چیزی را اثبات کند و فردا مخالف آن ثابت شود، لذا خطاهای علوم به قرآن راه می‌یابد و ما باید در مقام دفاع قرار گیریم، هرچند قرآن اشاراتی به علوم و فنون دارد (ابوحجر، التفسیرالعلمی فی المیزان، ۱۴۱۱: ۱۳۰ - ۱۳۸؛ حائری، حکمت و حکومت، بی تا: ۱۵۱ - ۱۵۳؛ سروش، فربه‌تر از ایدئولوژی، ۱۳۸۸: ۴۸ و ۵۸؛ رضایی اصفهانی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ۱۳۸۳: ۱۶۸).

نقد و بررسی

در جهت نقد دیدگاه تفریطی باید گفت در صورتی تفسیر علمی آیات مستلزم چنین اثرات نامطلوبی است که:

یک. آیات علمی با مطلق نظریات علمی حتی نظریه‌های احتمالی تفسیر شود، ولی اگر در تفسیر آیات بر اساس قواعد ادبی و اصول عقلایی محاوره و با رعایت قواعد تفسیر در مواردی که ممکن است، با کمک گرفتن از یافته‌های قطعی علوم تجربی زوایای بیشتری از معانی و مقاصد آیات آشکار گردد، نه تنها چنین اثر نامطلوبی را به دنبال نخواهد داشت، بلکه با این تفسیر اعجاز علمی قرآن آشکار شده و در استحکام عقیده مردم نسبت به حقانیت قرآن مؤثر خواهد بود.

ب. بی تردید برای فهم معنای آیات علمی مانند هر متن عربی دیگر مقدماتی لازم است، باید معنا و مفهوم واژه‌ها در زمان نزول، قواعد ادبیات عرب، قرائن متصل و منفصل آیات از قبیل فضای نزول، ویژگی‌های گوینده و مخاطب و مشخصات خارجی موضوع سخن، مقام و لحن کلام و روایات بیان‌گر

قیود آیات علمی مشخص شود و با توجه به همه این مسائل آیات تفسیر و تبیین شود. بی هیچ تردیدی، اگر بارعایت امور یاد شده، به تفسیر آیات علمی پرداخته شود، زمینه‌ای برای بروز هیچ‌یک از آسیب‌های یاد شده فراهم نخواهد گشت (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۳۱/۶؛ شاکر، مبانی و روش‌های تفسیری، ۱۳۸۲/۴۲-۴۳).

بنابراین با تغییر نظریه‌های علمی و کشف مسائل جدید در حقیقت نقصان و خطای علم مشخص می‌گردد، نه این‌که نقصانی بر قرآن وارد شود. در اصل تفسیری که از آیات طبق نظریه‌های متغیر علمی بیان شده است، تغییر کرده، و این نقصان و خطای علم است که آشکار می‌گردد و اثر آن، سلب اعتماد مردم از مباحث علمی است، نه تزلزل اعتقادی نسبت به ابطال ناپذیری خود قرآن.

۳. دیدگاه اعتدالی به جامعیت علمی در قرآن

عده‌ای از مفسران متفکر جامعه اسلامی، جامعیت آیات علمی را با شرایط خاص پذیرفته و دو قسم دیگر را که منجر به تأویل و یا تحمیل و توجیه می‌شود را رد می‌کنند، به عنوان نمونه علامه طباطبائی در این زمینه بر این باورند که قرآن تبیان هر چیزی است البته با دو شرط؛ شرط اول این‌که: بیان آن مسائل مربوط به هدایت مردم باشد. شرط دوم این‌که: مردم نیازمند به آن بیان و توضیح باشند. ایشان تأکید می‌کنند که قرآن آن‌چه مربوط به هدایت مردم بوده است را آورده و کمال و سعادت انسان را همراه با اخلاق و تربیت جستجو کرده است (طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱۲/۳۲۴-۳۲۵؛ رضایی اصفهانی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ۱۳۸۰: ۳۸).

از جمله مفسران اسلامی دیگری که از این دسته به شمار می‌آیند: محمود آلوسی (آلوسی، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، ۱۴۱۵: ۷۴/۱۱)، رشیدرضا (رشیدرضا، تفسیر المنار، بی‌تا: ۷/۱)، محمدهادی معرفت (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۳/۶-۲۶)، ناصر مکارم شیرازی (مکارم، تفسیر نمونه، ۱۳۷۴: ۱۳۱/۱)، محمدتقی مصباح یزدی (مصباح یزدی، قرآن شناسی، ۱۳۸۴: ۲۸۹/۲-۳۰۸) جعفر سبحانی (سبحانی، تفسیر صحیح آیات مشکله قرآن، ۱۳۷۱: ۳۱۵)، هستند در حقیقت این طیف از فرزندگان قرآنی، از موافقان جامعیت اعتدالی آیات علمی بوده و در مواردی متعدد؛ برای اثبات اعجاز علمی قرآن نیز از آن استفاده کرده‌اند.

همنوائی آیت الله معرفت با دیدگاه سوم

همان‌گونه که اشاره شد، آیت‌الله معرفت نیز از مدافعان دیدگاه اعتدالی هستند. ایشان در این زمینه معتقدند که وظیفه شریعت، درس علوم طبیعی نیست و قرآن بالذات کتاب علم نیست، مگر اشاراتی

گذرا و اجمالی، به طوری که علمای راسخ در علم، آن اشارات را درک می کنند، چون قرآن در صدد بیان مطالب علمی نبوده، ولی در عین حال از دریای بی کران علم الهی نشأت گرفته است. این نکته را نیز بسیار گوشزد می کنند که بین اسناد قطعی علوم تجربی به قرآن و تفسیر قرآن با علوم تجربی به نحو احتمالی باید فرق گذاشت (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/۱۳-۲۶).

ایشان بر این باورند که قرآن جامع علمی است که به دین و شریعت و هدایت بشر ارتباط پیدا می کند؛ زیرا که جامعیت آیات علمی در گرو شناخت اهداف نزول آیات قرآن است. با توجه به اینکه اساسی ترین هدف قرآن، هدایت است و انسان نه تنها در مسائل معنوی؛ بلکه در مسائل مادی نیز نیازمند هدایت است، لذا قرآن در هر دو جنبه جامع است؛ جامع اصول معارف و آنچه در رابطه با بیان احکام است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۹/۱ - ۲۰؛ همو، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۴۱۴) علامه معرفت بر این مطلب تأکید فراوان دارند که اشارات علمی قرآن، هدف اصلی آن نبوده، و هدف اصلی قرآن، هدایت به سوی خدا است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/۳۰؛ همو، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۴۱۴؛ رضایی اصفهانی، اعجاز علمی و تفسیر علمی قرآن، معرفت قرآنی (یادنگار آیت الله محمد هادی معرفت ره)، ۱۳۸۷: ۳/۵۸۴). در قرآن نیز به کرات بیان شده که این کتاب برای هدایت مردم است (یونس/۵۷؛ ابراهیم/۱).

بنابراین اگر اشاره های علمی در قرآن وجود دارد، در راستای هدایت است؛ و قطعیات علوم و معارف بشری برای فهم قرآن لازم است و وجود اشاراتی علمی در قرآن قابل انکار نیست طوری که بدون استفاده از علوم، فهم حقیقت آن ها ممکن نیست.

ج. ادله جامعیت اعتدالی علمی قرآن از نظر آیت الله معرفت

آیت الله معرفت، برای اثبات نظریه خود در زمینه «جامعیت علمی قرآن»، به رد دیدگاه های مخالف پرداخته است. لذا در این قسمت به بیان ادله ایشان در جهت ردّ دو دیدگاه افراطی ها و تفریطی ها در حوزه جامعیت پرداخته تا ادله ایشان روشن گردد.

۱. مرحوم معرفت بر این باورند که آیه شریفه «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» (مائده/۳)؛ معنای کمال و شمول و فراگیری را می رساند که اسلام و در رأس آن قرآن، آنچه را نیاز بشر بوده، به طور کامل عرضه داشته است. طبق آیه شریفه وقتی قرآن ادعای کمال می کند؛ از این جهت که روی کرسی تشریع نشسته، چنین ادعایی می کند؛ نه روی کرسی تکوین. اگر مدعی این کلام، بر کرسی تکوین تکیه داده بود و آورده بود که هر آنچه نیازمندی است، من برای شما آورده ام. در چنین ادعایی جا داشت که گفته شود؛ علوم تجربی و ریاضی و تمام ابعاد فرآورده های بشری باید حداقل ریشه اش در قرآن باشد، ولی

این سخن را موقعی آورده است که بر کرسی تشریع تکیه زده، پس معنایش این است که آنچه در رابطه با شریعت است، اصولاً و فروعاً، ما برای شما مطرح و پایه‌ریزی کرده‌ایم (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/ ۱۲۹؛ همو و میرمحمدی، جامعیت قرآن کریم نسبت به علوم و معارف الاهی و بشری، ۱۳۸۷: ۲/ ۴۳۹).

همچنین درباره آیه شریفه «تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ» (نحل/ ۸۹)؛ یا «تَفْصِيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ» (اعراف/ ۱۴۵)؛ که برخی (الغزالی، جواهر القرآن و درره، ۱۴۰۹: ۳۱ - ۳۴؛ الذهبی، التفسیر و المفسرون، بی تا: ۲/ ۴۷۴ - ۴۷۷)؛ به مفاد این آیه در جهت جامعیت تام این گونه استدلال می‌کنند که اگر یک مهندس کتابی بنویسد و بگوید «فیه تبیان کل شیء»؛ یعنی «کل شیء» مربوط به هندسه است. این یک امر عرفی است. درباره آیه شریفه که مربوط به شئون دینی است که نیاز مردم است، ما در این کتاب روشن کردیم. صدور این کلام از شارع مقدس است، چه در کتاب و چه در سنت، چون این امر در موقعی صادر شده که شارع مقدس روی کرسی تشریع نشسته است و موضع تشریعی به خودش گرفته است، لذا قطعاً شامل امور تکوینی نمی‌شود (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/ ۲۸ - ۳۰؛ معرفت و میرمحمدی، نامه مفید، ۱۳۷۵: ۶ - ۷). بنابراین مقصود از کمال و جامعیت از منظر آیت الله معرفت، جامعیت در شئون دینی است (اصولاً و فروعاً)؛ یعنی آنچه در رابطه با اصول معارف هست و آنچه در رابطه با بیان احکام و تشریعات هست، اینها به طور کامل در دین مطرح است و رؤوس و پایه‌های آنها در قرآن موجود است (معرفت و میرمحمدی، جامعیت قرآن کریم نسبت به علوم و معارف الاهی و بشری، ۱۳۸۷: ۲/ ۴۳۸).

۲. قرآن کریم، شأنش این نیست که در اموری که مربوط به یافته‌های خود بشر است، دخالت کند؛ حتی راهنمایی کردن آن هم معنا ندارد. زیرا خداوند به انسان عقل و خرد و اندیشه ارزانی داشته؛ و خداوند به انسان چیزی داده که او را در زندگی بی‌نیازش می‌کند و آن چیز، همان عقل و خرد و اندیشه او است و لذا معنا ندارد که بگوییم انسان برای پی بردن به هندسه فضایی، قانون ریاضی و ... از شرع کمک بگیرد؛ این وظیفه شرع نیست، بلکه وظیفه شرع این است که برنامه‌هایی طرح کند که انسان زندگی سالم داشته باشد. اسلام کار ندارد به این که انسان چه جور لباس بپوشد، چه جور خوراک بخورد، منتهی می‌گوید باید از راه حلال باشد، اسراف نباشد، از راه تجاوز به حقوق دیگران نباشد. اسلام آمده است که زندگی انسان را تعدیل بخشد و انسان در زندگی میانه‌رو باشد، افراط و تفریط، تعدی و تجاوز یا کوتاهی در زندگی نسبت به حقوق دیگران نکند. اسلام آمده که انسان را سعادتمند کند (معرفت و میرمحمدی، نامه مفید، ۱۳۷۵: ۶ - ۷). پس وظیفه دین نیست که در شئون زندگی انسان، دخالت کند؛ بلکه اینها همه مربوط به خود انسان است که باید اینها را فراهم کند.

۳. همچنین وی در جای دیگر اخطار داده‌اند که مبنای استخراج تمام علوم از قرآن نادرست است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۳/۶-۳۰) و باعث دوری از هدف هدایتی در قرآن با افراط در تفسیر آیات علمی می‌شود. آوردن مطالب علمی زیاد در لابه‌لای تفسیر قرآن، مقصد اصلی آن که هدایت بشر است، مورد غفلت قرار گرفته، به بیان دیگر، تفسیر علمی باعث سوء برداشت از ذات قرآن می‌شود و گمان می‌رود که قرآن تنها برای بیان علوم آمده است (معرفت، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ۱۴۱۸: ۲/ ۴۴۹ - ۴۴۸)؛ ولی گاه افراد فرهنگی که علاقه به قرآن دارند و اطلاعات اندکی هم از علوم دارند، کتاب‌ها و مقالات زیادی می‌نویسند که گاهی مطالب علوم را بر قرآن تحمیل و توجیه می‌کنند (معرفت، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ۱۴۱۸: ۲/ ۴۴۳).

۴. علامه معرفت ضمن سوالی که از دیدگاه مخالف می‌کنند در حقیقت به اثبات ادعای خود می‌پردازند که از کجا و چگونه همه علوم و صنایع و اکتشافات روز افزون از قرآن استنباط شده؟ چرا پیشینیان به آن پی نبرده و متأخران نیز به آن توجهی ندارند؟ (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۳/۶-۲۶ و معرفت و میرمحمدی، نامه مفید، ۱۳۷۵: ۶-۸). بنابراین دلیل برای رد این ادعا این است که این ادعا، نه دلیلی دارد و نه شاهی می‌تواند داشته باشد.

۵. طبق نقل ذهبی، برخی از موافقان جامعیت علمی قرآن، برای اثبات باور خویش، به آیه شریفه ﴿وَلَا تُزْبَدُ عَلَىٰ إِيَّائِيسَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ﴾ (انعام/ ۵۹)؛ استشهد کرده‌اند (الذهبی، التفسیر و المفسرون، بی‌تا: ۲/ ۴۷۴ - ۴۷۷؛ الغزالی، جواهر القرآن و درره، ۱۴۰۹: ۳۱ - ۳۴). آیت الله معرفت در مقام نقد این استناد و استشهد فرموده است: این آیه نیز، ربطی به جامعیت کامل قرآن ندارد؛ چرا که کتاب مبین را می‌گوید و نه قرآن را. کتاب مبین به جای خود محفوظ، بلکه مقصود این است که هر آنچه در عالم وجود تحقق پیدا می‌کند، از پیش نوشته شده است. این آیه چیزی غیر از این نیست و ربطی به قرآن ندارد (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۳/۶-۲۸ - ۳۰؛ همو و میرمحمدی، جامعیت قرآن کریم نسبت به علوم و معارف الهی و بشری، ۱۳۸۷: ۲/ ۴۴۰).

دفع یک شبهه

طبق فرموده آیت الله معرفت جامعیت آیات علمی در راستای هدایت و تشریع احکام است. حال سؤالی که مطرح است این که، یک‌سری آیات از جانب خداوند متعال به ما رسیده، در حالی که ربطی به سعادت ما ندارد. مثلاً در مورد چرخش زمین و یا مراحل تشکیل جنین و یا از این قبیل آیات که بسیار است و ربطی به تشریع ندارد؛ بلکه می‌توان گفت مربوط به تکوین است. خلاصه کلام این که چرا شارع در بعضی مسائل غیر شرعی وارد شده است؟

آیت الله معرفت در پاسخ این شبهه فرموده است: این آیات عنوان تفصّل را دارا هستند. در مورد پیغمبر اکرم ﷺ هم که عقل کل است، نمی توان گفت: فقط در خصوص مسائل شرع آگاه است؛ بلکه در همه چیز واقف است؛ اما وظیفه اش بیان نیست؛ بلکه وظیفه او در محدوده شرع مقدس است که بیان می کند. حالا احياناً در محیط خودش چیزی دید که مردم عقل شان به جهتی که باید برسد، نرسیده، آن ها را تفصیلاً آگاه می کند. این اشکالی ندارد که گاهی پیغمبر مثلاً در مدینه چون بهداشت کاملاً رعایت نمی شد بفرماید: خاکروبه را شب در خانه نگه ندارید، این بیماری پشه می آورد و موجب سرایت میکروب ها به بدن می شود. اینها یک نوع ارشاداتی است که شرع مقدس از باب دلسوزی برای جامعه خودش دارد و لذا مرحوم معرفت از این قبیل دستورها را، مثل سایر دستورهایی که جنبه شرعیت دارد، قائل نیستند. و می فرمایند: «اینها اطلاق و عمومیت ندارد. و بنایستی با اینجور دستورهای ارشادی که در رابطه با محیط خاص خود معصوم است، معامله روایات احکام را نمود و به اطلاق آن عمل کرد. حتی در قرآن آنجایی که درباره غسل می فرماید: ﴿فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾ (نحل/ ۶۹)؛ اگر فقیه بگوید هر کس هر دردی دارد، اگر غسل بخورد، خوب می شود، چون قرآن به طور عموم و اطلاق فرموده است؛ بنابه نظر ایشان این حرف غلط است چون ﴿فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ﴾، مثل «أَقِيمُوا الصَّلَاةَ» (بقره/ ۴۳) نیست؛ بلکه یک قضیه خارجیه است، غسل برای آن محیط در آن وقت شفا بخش بوده و برای امراض عمومی، کمبود کلسیم و ... آن جامعه خوب بود، نه اینکه برای برخی بیماری های خطرناک هم دستور دهیم که غسل بخورند و به اطلاق آیه کریمه عمل کنند. این خطای محض است.» (معرفت و میر محمدی، نامه مفید، ۱۳۷۵: ۶، ۱۰-۱۱).

بنابراین ایشان مواردی از این قبیل را از باب تفصّل شارع می دانند، ولی به نظر می رسد این گونه موارد هم به سعادت دنیوی و هم به سعادت اخروی انسان ها ربط دارد. مثلاً در پاره ای موارد معرفت انسان را نسبت به خالق بالا می برد (انبیاء/ ۳۱) و یا مواردی از این قبیل که هر کدام حکمت های خاص خود را داراست و شارع عالم به این قضایا است.

د. معیار صحت جامعیت اعتدالی علوم در آیات علمی از نظر آیت الله معرفت

در پذیرش و صحت جامعیت اعتدالی علوم در آیات علمی معیارهایی وجود دارد که باید آنها رعایت شود، برخی از این معیارها عبارتند از:

۱. استخدام علوم قطعی

در جامعیت اعتدالی علوم در قرآن بین علوم تجربی قطعی و نظریه های ظنی علوم تجربی تفاوت وجود دارد. استفاده از نظریه های ظنی علوم تجربی در تفسیر آیات علمی قرآن صحیح نیست (صادقی،

الفرقان فی تفسیر القرآن، ۱۳۶۵: ۱۶ / ۴۴؛ و نمی توان تفسیر قرآن را بر آن ها بنا نهاد و معتقد برای نبود که قرآن جامع تمام علوم است.

علامه معرفت در مورد جامعیت آیات علمی براین باورند، نباید از تمام علوم چه فرضیه و غیره در تفسیر آیات علمی استفاده کرد و معتقد بر جامعیت مطلق قرآن شد؛ به کارگیری ابزار علمی برای فهم معانی قرآنی، کاری بس دشوار و ظریف است؛ زیرا علم حالت ثبات ندارد و با پیشرفت زمان گسترش و دگرگونی پیدا می کند و چه بسا یک نظریه علمی که روزگاری حالت قطعی دارد، در آینده همچون سرابی نقش بر آب، محو گردد. لذا اگر مفاهیم قرآنی را با ابزار ناپایدار علمی تفسیر کنیم، به معانی قرآن که حالت ثبات و واقعیتهای استوار دارند، تزلزل بخشیده و آن را ناستوار می سازیم. لذا، گره زدن فرآورده های دانش با قرآن، کار صحیحی به نظر نمی رسد. حال اگر صاحب نظری با ابزار علمی که در اختیار دارد و قطعیت آن برایش روشن است، توانست از برخی ابهامات قرآنی پرده بردارد، کاری صحیح است. مشروط بر آن که با کلمه «شاید» نظر خود را بیان کند، تا اگر در آن نظریه علمی تحوّل ایجاد گردد، به قرآن صدمه ای وارد نشود، صرفاً گفته شود که تفسیر او اشتباه بوده است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶ / ۳۰؛ همو، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۴۱۸).

ایشان معتقدند آیات علمی قرآن که به صورت اشارات علمی است. در قرآن «تراوشاتی» از علم خدای حکیم است. و تفسیر این دست آیات به کمک علوم قطعی قابل قبول است نه علوم ظنی و متغیر و همواره باید جانب احتیاط رعایت شود و حتی در تفسیر این آیات با علوم قطعی نیز نباید نظر یقینی بیان کرد، بلکه باید گفت «احتمال» دارد که منظور آیه این مطلب است (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۱۹).

به بیان دیگر این که علامه معرفت، بر این باور است که هرگز نباید میان دیدگاه های استوار دین و فراورده های ناپایدار علم، پیوند ناگسستنی ایجاد نمود و جامعیت آیات علمی را با جایگاه تبیین مطالب علمی متزلزل یکی دانست و معتقد بود که قرآن جامع تمام علوم است.

۲. روشن بودن دلالت آیات بر مطالب علمی

یکی دیگر از معیارها در حوزه جامعیت علمی در قرآن این است که دلالت ظاهر آیه قرآن بر مطالب علوم تجربی مورد نظر، مشخص باشد. به عبارت دیگر در تفسیر آیات علمی باید تناسب ظاهر آیه با مطالب علمی مورد نظر رعایت شود، به طوری که معانی الفاظ و جملات آیه با مطالب علمی در یک راستا بوده و به تحمیل و توجیه نظر بر آیه نیاز نباشد. به عبارت دیگر، در تفسیر آیات علمی به نحوی عمل شود که به توجیه و تفسیرهای مخالف ظاهر نیاز پیدا نکنیم (معرفت، التفسیر و المفسرون

فی ثوبه القشيب، ۱۳۸۱: ۱/ ۱۳ - ۱۴). علامه معرفت هم این معیار را تأیید کرده و تطبیق قرآن بر نظریات علمی را صحیح نمی‌داند. چون به تحمیل و توجیه منتهی می‌شود (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/ ۳۴؛ همو، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ۱۳۸۱: ۱/ ۱۴-۱۳).

ه. جامعیت در تحدی و اعجاز آیات علمی

گروهی از قرآن‌پژوهان معتقدند که چون عرب معاصر نزول قرآن، اعجاز علمی قرآن را درک نمی‌کرد، تحدی قرآن نمی‌تواند شامل اعجاز علمی شود (الذهبی، التفسیر و المفسرون، بی‌تا: ۲/ ۴۹۱)؛ اما مرحوم علامه معرفت معتقد است که تحدی، فراگیر و جامع بوده و همه انسان‌ها در همه اعصار را در بر می‌گیرد. این تحدی به قرآن در حقیقت برای کل بشریت در طول زمان است، بنابراین معقول نیست که اعجاز آن به فصاحت و بیان منحصر باشد. ایشان با استناد به قول خداوند که فرمود ﴿قُلْ لِّیْنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلٰی اَنْ یَّاتُوْا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا یَأْتُوْنَ بِمِثْلِهٖ وَ لَوْ کَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِیْرًا﴾ (اسراء/ ۸۸)؛ این مبارزه‌طلبی را عام می‌دانند و متوجه همه مردم عصر نزول و سایر زمان‌ها دانسته و تمامی از جن و انس شامل می‌شود (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۴/ ۲۳ و ۳۰-۳۴؛ همو، علوم قرآنی، ۱۳۸۱ ب: ۴۱۹). بنابراین اعجاز علمی نیز می‌تواند از جمله وجوه اعجاز قرآن در جامعیتش باشد.

همچنین آیت‌الله معرفت در زمینه محدوده آیات که دال بر اعجاز علمی هستند معتقد است اشارات علمی قرآن در همه سوره‌ها و آیات وجود ندارد که تحدی قرآن شامل آن‌ها شود؛ بلکه در برخی آیات و سوره‌ها وجود دارد؛ پس بر اساس اعجاز علمی، همه سوره‌ها معجزه علمی نیست (معرفت، التمهید فی علوم القرآن، ۱۳۸۸: ۶/ ۳۰-۳۴؛ همو، علوم قرآنی، ۱۳۸۱: ۴۱۹؛ رضایی اصفهانی، اعجاز علمی و تفسیر علمی قرآن، معرفت قرآنی (یادنگار آیت‌الله محمدهادی معرفت رحمته‌الله)، ۱۳۸۷: ۳/ ۵۷۵).

بنابراین گسترش در دامنه تحدی شامل همه انسان‌ها، در همه سطوح و در طول زمان است و می‌تواند دلیل آن باشد که همه جوانب اعجاز قرآنی، هرکدام به فراخور حال مخاطب خاص خود، مورد تحدی قرار گرفته است.

نتیجه

از آنچه مطرح شد به دست می‌آید که آیت‌الله معرفت جامعیت علمی قرآن را به وسیله علوم قطعی به نحو اعتدال می‌پذیرد. ایشان با استفاده از رد و نقد دیدگاه‌های مخالف در زمینه جامعیت سعی بر اثبات نظریه خود دارد و معتقد است: امکان استخراج تمام علوم از ظاهر قرآن وجود ندارد؛ بلکه جامعیت علمی قرآن در حقیقت اشاره‌های علمی است که قابل انکار نیست و فهم آن‌ها در پرتو علوم قطعی و جدید به دست می‌آید که این آیات دارای نکات علمی دقیق بوده و دارای اعجاز علمی است و تحدی قرآن این بعد اعجاز را نیز شامل می‌شود.

از سوی دیگر از آن جا که هدف اصلی قرآن، هدایت انسان به سوی خدا است، اشارات علمی قرآن نیز در راستای این هدایت است و درصدد تبیین همه جزئیات علوم طبیعی نبوده است؛ زیرا علوم تجربی حاصل تجربه‌های بشری است و حالت ثبات ندارد و در طی قرن‌ها تلاش انسان به دست آمده است و در آیات علمی باید بین علوم تجربی قطعی و نظریه‌های ظنی علوم تجربی تفاوت گذاشت و استفاده از نظریه‌های ظنی در تفسیر علمی قرآن صحیح نیست؛ چراکه نظریه‌های ظنی علوم قابل تغییر است، پس نمی‌توان تفسیر قرآن را بر آن‌ها بنا نهاد.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم: قم: ۱۳۸۷.
۲. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۱۵.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، دارصادر، بیروت: چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق.
۴. ابوحجر، احمد عمر، التفسیر العلمی فی المیزان، دارالکتبه، بیروت: ۱۴۱۱ ق.
۵. الذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون (للذهبی)، دار احیاء التراث العربی، بیروت: بی تا.
۶. جوادی آملی، عبدالله، شریعت در آئینه معرفت، محقق: حجت الاسلام حمید پارسانیا، اسراء، قم: چاپ پنجم، ۱۳۸۶.
۷. حائری، مهدی، حکمت و حکومت، بی نا، بی جا: بی تا.
۸. راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسن بن محمد، معجم مفردات الفاظ القرآن، دارالکتاب العربی، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، بیروت/قم: ۱۴۱۲.
۹. رشیدرضا، محمد، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر به تفسیر المنار، دارالمعرفة، بیروت: بی تا.
۱۰. رضایی اصفهانی، محمدعلی، اعجاز علمی و تفسیر علمی قرآن، معرفت قرآنی (یادنگار آیت الله محمد هادی معرفت ره)، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، سازمان انتشارات، تهران: ۱۳۸۷.
۱۱. —، در آمدی بر تفسیر علمی قرآن، سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه، تهران: ۱۳۸۳.
۱۲. —، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، رشت: کتاب مبین، ۱۳۸۰.
۱۳. زبیدی، مرتضی، محمد بن محمد، تاج العروس، محقق/مصحح: علی شیری، دار الفکر، بیروت: ۱۴۱۴.
۱۴. زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، دار الکتب العربیه، قاهره: ۱۴۷۶.
۱۵. سبحانی، جعفر، تفسیر صحیح آیات مشکله قرآن، تنظیم: سید هادی خسروشاهی، مؤسسه امام صادق (علیه السلام)، قم: ۱۳۷۱ ش.
۱۶. سروش، عبدالکریم، فربهر از ایدئولوژی، مؤسسه فرهنگی صراط، تهران: چاپ دهم، ۱۳۸۸.
۱۷. سیوطی، عبدالرحمن، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم: ۱۴۰۴ ق.

۱۸. —، الإلتقان فی علوم القرآن، دارالکتب العربی، بیروت: چاپ دوم، ۱۴۲۱.
۱۹. —، تفسیر الجلالین، مؤسسه النور للمطبوعات، بیروت: ۱۴۱۶.
۲۰. شاکر، محمدکاظم، مبانی و روش های تفسیری، مرکز جهانی علوم اسلامی، قم: ۱۳۸۲ ش.
۲۱. صادقی تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، انتشارات فرهنگ اسلامی، قم: ۱۳۶۵.
۲۲. طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، دفتر انتشارات اسلامی جامعه ی مدرّسین حوزه علمیه قم، قم: چاپ پنجم، ۱۴۱۷ ق.
۲۳. —، قرآن در اسلام، بوستان کتاب قم، قم: ۱۳۶۱.
۲۴. الغزالی، ابوحامد محمد، جواهرالقرآن و درره، دارالکتب العلمیه، بیروت: ۱۴۰۹ ق.
۲۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، انتشارات هجرت، قم: ۱۴۱۰.
۲۶. فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، داراحیاء التراث العربی، بیروت: ۱۴۲۰ ق.
۲۷. قرضاوی، یوسف و سلیمی، عبدالعزیز، قرآن منشور زندگی، احسان، تهران: ۱۳۸۲ ش.
۲۸. مصباح یزدی، محمدتقی، قرآن شناسی، محقق: محمود رجبی، مؤسسه انتشارات امام خمینی، قم: ۱۳۸۴.
۲۹. معرفت، محمدهادی؛ میر محمدی، سیدابوالفضل، «جامعیت قرآن کریم نسبت به علوم و معارف الهی و بشری»، گردآورنده: نصیری، علی، تهران: ۱۳۸۷، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، مجله: نامه مفید، تابستان ۱۳۷۵، شماره ۶.
۳۰. معرفت، محمدهادی، تفسیر و مفسران، محقق: گروه مترجمان، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، قم: ۱۳۷۹.
۳۱. —، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية، مشهد: ۱۳۸۱ الف.
۳۲. —، علوم قرآنی، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، قم: ۱۳۸۱ ب.
۳۳. — التمهید فی علوم القرآن (ویرایش جدید)، مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، قم: ۱۳۸۸.
۳۴. — التمهید، جماعة المدرّسین فی الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامية، قم: بی تا، الف.
۳۵. —، نقد شبهات پیرامون قرآن کریم، مترجمان: علی اکبر رستمی، میرزا علیزاده، حسن خرقانی و حسن حکیم باشی، بی نا، بی جا، بی تا.
۳۶. — التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، الجامعة الرضوية للعلوم الإسلامية، مشهد: ۱۴۱۸ ق.
۳۷. مکارم شیرازی، ناصر و جمعی از نویسندگان، تفسیر نمونه، دار الکتب الإسلامیه، تهران: ۱۳۷۴.

References

1. The Holy Quran, Translated by Seyyed Muhammad Baqir Mousavi Hamedani, Islamic Publications Office, Affiliated to the Qom Seminary Teachers Society: Qom: 2008.
2. Abu Hajar, Ahmad Umar, Al-Tafsir al-Ilmi fi al-Mizan (Assessment of Scientific Exegesis), Dar al-Qutaybah, Beirut: 1411 AH.
3. Al-Ghazzali, Abu Hamid Muhammad, Javahir al-Quran wa Darraruhi (The Gems and Pearls of Quran), Dar Kutub al-Ilmiyyah, Beirut: 1409 A.H.
4. Alousi, Seyyed Mahmoud, Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Quran al-'Azeem, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, Beirut: 1415.
5. Al-Zhahabi, Muhammad Hossein, Al-Tafsir wa Al-Mufsarun (Zhahabi's Book Exegesis and Interpreters), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: n.d.
6. Ayazi, Seyyed Muhammad Ali, Al-Mafsron Hayatuhum va Manhajuhum (The Interpreters' Works and Methods), Ministry of Guidance, Tehran: 1414.
7. Ayazi, Seyyed Muhammad Ali, The Comprehensiveness of the Quran, Kitab Mobin, Rasht: 3rd Edition, 2001.
8. Fakhr al-Din Razi, Abu Abdullah Muhammad bin Omar, Mufatih al-Ghayb (Keys of Hidden World), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: 1420 A.H.
9. Farahidi, Khalil bin Ahmad, Kitab al-Ayn, Hijrat Publications, Qom: 1410.
10. Hayiri, Mahdi, Wisdom and Government, n.p., N.p.: n.d.
11. Ibn-Manzoor, Muhammad-bin-Mukaram, Lisan al-Arab, Dar Sader, Beirut: 3rd Edition, 1414 A.H.
12. Javadi Amoli, Abdullah, Shariah in the Mirror of Knowledge, Researcher: Hujatt al-Islam Hamid Parsania, Esra, Qom: 5th Edition, 2007.
13. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Al-Tafsir and Al-Mufasssirun (New Version), Al-Razaviyyah University, Mashhad: 2002 A.
14. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Al-Tafsir and Al-Mufasssirun (New Version), Al-Razaviyyah University, Mashhad: 1418 AH.
15. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Al-Tamhid in the Sciences of the Quran (New Edition), Al-Tamhid Publishing Cultural Institute, Qom: 2009.

16. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Al-Tamhid, Jama'at al-Madarrisin in al-Hawzah al-Ilamiyyah, Qom, Al-Nashr al-Islami Foundation, Qom: n.d, A.
17. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Criticism of Doubts about the Holy Quran, Translators: Ali Akbar Rostami, Mirza Alizadeh, Hassan Kharagani and Hassan Hakim Bashi, n.p., N.p., n.d.
18. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Quranic Sciences, Al-Tamhid Publishing Cultural Institute, Qom: 2002 B.
19. Ma'rifat, Muhammad Hadi, Tafsir va Mufasssirun, Researcher: Translators Group, Al-Tamhid Publishing Cultural Institute, Qom: 2000.
20. Ma'rifat, Muhammad Hadi; Mir Muhammadi, Seyyed Abulfazl, "Comprehensiveness of the Holy Quran concerning Divine and Human Sciences and Knowledge", Compiled by Naseeri, Ali, Tehran: 2008, Research Institute of Islamic Culture and Thought, Journal: Nameh Mofid, Summer 2015, Number 6.
21. Majlisi, Muhammad Baqir bin Muhammad Taqi, Bihar al-Anwar (The Oceans of Lights), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: 1403.
22. Makarem Shirazi, Nasir et al., Tafsir Nemounah (The Ideal Exegesis), Dar al-Kutub al-Islamiyyah, Tehran: 1995.
23. Maraghi, Ahmad bin Mustafa, Tafsir of al-Maraghy, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut: n.d.
24. Misbah Yazdi, Muhammad Taqi, Quranic Studies, Researcher: Mahmoud Rajabi, Imam Khomeini Publications Institute, Qom: 2004.
25. Qarzawi, Youssuf and Salimi, Abdul Aziz, Quran: As the Charter of Life, Ehsan, Tehran: 2003.
26. Raghīb-Isfahani, Abul-Qasim Hasan bin Muhammad, Mufradat Alfaz al-Quran (Dictionary of Quranic Words), Dar al-Kitab-al-Arabi, Ismailian Press Institute, Beirut/Qom: 1412.
27. Rashidreza, Muhammad, Tafsir al-Quran al-Hakim known as Tafsir al-Manar, Dar al-Ma'rifah, Beirut: n.d.

28. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, A Study on the Scientific Tafsir of the Quran, Organization of Endowments and Charitable Affairs, Uswa Publications, Tehran: 2004.
29. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, Research on the Scientific Miracles of the Quran, Rasht: Kitab Mobeen, 2001.
30. Rezaei Isfahani, Muhammad Ali, Scientific Miracles and Scientific Interpretation of the *Quran*, *Quranic Knowledge (Memorial of Ayatullah Muhammad Hadi Ma'rifi)*, Research Institute of Islamic Culture and Thought, Publishing Organization, Tehran: 2008.
31. Sadiqi Tehrani, Muhammad, Al-Furqan fi Tafsir al-Quran, Islamic Culture Publications, Qom: 1986.
32. Shakir, Muhammad Kazim, Foundations and Methods of interpretation, World Center for Islamic Sciences, Qom: 2003.
33. Sobhani, Jafar, Correct Interpretation of Difficult Verses of the Quran, Edited by Seyyed Hadi Khosrowshahi, Imam Sadiq Institute, Qom: 1992.
34. Soroush, Abdul Karim, Fatter than Ideology, Serat Cultural Institute, Tehran: 10th Edition, 2009.
35. Suyuti, Abd al-Rahman, Al-Durr al-Manthur fi Tafsir al-*Ma'thur*, Ayatullah Mar'ashi Najafi Library, Qom: 1404 A.H.
36. Suyuti, Abd al-Rahman, Al-Itqan fi Ulum Quran (The Perfect Guide to the Sciences of the Quran), Dar al-Kitab al-Arabi, Beirut: 2nd Edition, 1421.
37. Suyuti, Abd al-Rahman, Tafsir al-Jalalayn, Al-Nour Publications, Beirut: 1416.
38. Tabatabai, Seyyed Muhammad Hossein, Al-Mizan in Tafsir al-Quran, Islamic Publications of the Qom Seminary Society, Qom: 5th Edition, 1417 AH.
39. Tabatabai, Seyyed Muhammad Hossein, Quran in Islam, Qom: Bustan Ketab, Qom: 1982.
40. Zarakshi, Badr al-Din Muhammad bin Abdullah, al-Burhan in the sciences of the Quran, Dar al-Kutub al-Arabiyyah, Cairo: 1476.
41. Zubaydi, Murtaza, Muhammad bin Muhammad, Taj al-Arus, Researcher/Editor: Ali Shiri, Dar al-Fikr, Beirut: 1414.